

Андрій ВАСИЛЬЧЕНКО

СВОБОДА/ВОЛЯ

Обидва російських терміни *свобода* і *воля* перекладаються французькою як *liberté*, однак *воля* також має значення *volonté*. Крім того, *воля* може означати величезний безмежний простір, наприклад, степ; цей смисл посилює конотації свавільності в понятті *волі* як *liberté*. Опозицію *свобода* / *воля* можна зрозуміти через протиставлення *культура* / *природа* і *форма* / *матерія* : *воля* – це матерія особистості, в той час як *свобода* – її структура й форма. *Свобода*, на відміну від *liberum arbitrium* – структури вільної волі – завжди виходить за межі правил і норм. *Свобода*, в екзистенціалістському значенні цього терміна (зокрема, в Достоєвського), вкорінена у відносинах між особою та її близькими – об'єктами любові й ненависті. Російські мислителі, розглядаючи *свободу* як перемогу над необхідністю, завжди вважали її цінною самою по собі, тоді як *воля* – прояв людської спонтанності – радше слугувала популярним, а часто й популістським, ідеалом.

1. Семантичне поле термінів *воля* і *свобода*.

Воля походить від давньоруського дієслова *волити*, “бажати”, пов’язаного із санскритським *varayati* “обирає сам, запитує, шукає” (Преображенский, 1910-14, т.1, с.95). Цей термін означає психологічну властивість прагнення й бажання, “*volonté*”. Він також може означати “можливість розпоряджатися, владу”. Водночас, *воля* має значення “*liberté*”: “свобода прояву чогось, вільний стан, незалежність” (Словарь русского языка, I, с.209). Більше того, *воля* має смисл величезного необмеженого простору (там само), парадигмальним прикладом якого є степ; цей сенс є також неодмінним аспектом *волі* в сенсі “*liberté*”.

Конотації *волі* в значенні “*volonté*” грають помітну роль у термінологічному полі *втихи* (*plaisir*). Так, терміни *удовлетворение* (*satisfaction*) та *удовольствие* (*plaisir*) є похідні від давньоруської лексики *дов(о)ль-*; первісний сенс цих слів пов’язаний із утіленням волі до решти. В сучасній російській мові знаходимо *довлеть* (вистачати, бути достатнім), *довольный* (той, хто відчуває або

виражає вдовolenня) тощо; згадаймо також українській прислівник *доволі* (досить). Отже, *удовольствие* має значення “втіха від приємних відчуттів, емоцій, думок” (Словарь русского языка, т.4, с.469). На відміну від *удовлетворения*, *удовольствие* не має безпосереднього зв’язку із задоволенням бажань чи потреб суб’єкта. Водночас, етимологічний зв’язок, який поєднує *удовольствие* й *волю*, надає значенню цього терміна відтінок достатку або надміру (*abondance*) стосовно волі.

Російське слово *свобода* (*liberté*) походить від старослов’янського присвійного займенника *свой*, який означає приналежність особі й передається французькою, залежно від контексту, як “(mon, ton, son, notre, votre, leur) propre” – так само, як сан. *sva*, лат. *suus*, гр. *συός* (Benveniste, 1969, т.1, р.329-30). Окрім того, в сучасній російській, так само як у старослов’янській і давньоруських мовах, *свой* означає особу, що належить до певної родини, роду чи спільноти; в цьому сенсі, *свой* становить протилежність до слова *чужой* (*étranger*). Згідно з етимологічним словником Фасмера, протослов’янський іменник *свєбодѣ* на початках мав сенс “стан належності до якоїсь родини, стан вільної людини” (Фасмер, 1971, т.3, с.582). Цей сенс належності як джерела ідентичності та повноправності зустрічаємо також у старослов’янських словах того ж кореню *особа* і *собство* (*la personne*), а також у сучасному слові *собственность* (*propriété*).

У давньоруській мові *свобода* має конотації незалежності: одним із значень цього слова стає “вільне поселення” (пор. сучасне *слободб*). Інше значення цього слова – “родичі, рідня”. Застосування терміна *свобода* у повсякденній російській мові не відрізняється від застосування слова “*liberté*” у сучасній французькій. Проте, як тільки ми звертаємось до філософських концептуалізацій свободи, відразу знаходимо особливі конотації.

2. Диглосична опозиція свобода / воля.

Утворення сучасного російського поняття *свобода* супроводжується певною семантичною напругою між синонімами *свобода* і *воля*. Згідно з Георгієм Федотовим, в часи Московської держави ідея *свободи* (високий термін опозиції) цінувалася лише серед просвічених прошарків суспільства. Дух *свободи* виявляв себе в намаганнях бояр обмежити владу царя. В очах простого люду, *свобода*, навпаки, мала суто негативну цінність, як синонім розбещеності й безкарності. Водночас, популярний ідеал *воли* (низький термін) означав можливість жити виключно у відповідності із своєю власною “волею” (*volonté*), незважаючи на нав’язані

соціальними зв'язками обмеження. “Воля панує або на відстані від суспільства, в безмежному просторі степу, або у владі над суспільством, у насильстві над людьми. ... Вона не є протилежністю тиранії, адже тиран також користується *волею*. Ідеал московської волі є розбійник, як Іван Грозний є ідеал царя. Оскільки *воля*, як і анархія, неможлива в культурному співтоваристві, російський ідеал *волі* знаходить свій вияв у культурі пустки, дикої природи, кочового й богемного життя, вина, розпусти, пристрасного самозабуття, – в розбої, бунті, тиранії” (Федотов, 1981, с.183). Ці соціолінгвістичні зауваження Федотова було написано на початку 40-х років XIX століття, в часи фашистських і комуністичних режимів, які надавали диглосичній опозиції *свобода / воля* політичної актуальності. За Федотовим, *свобода* уґрунтовується в ліберальних і демократичних цінностях; як високий термін диглосичної опозиції, вона позбавлена конотацій сваволі й тиранії. “Особиста свобода неможлива без поваги до свободи іншого” (там само, с. 183).

Тут можна згадати фрагмент із “Двох трактатів про врядування”, в якому Лок стверджує, що первісним для людини є природний стан, або “стан досконалої свободи (*freedom*)” (Locke, 1960, с. 287). “Хоча це стан волі (*liberty*), – пише Лок, – проте це не стан свавілля (*licence*)” (там само, с. 288), адже *liberty* передбачає обов'язки як перед Богом, так і перед людьми. Обидва терміни *freedom* і *liberty* зазвичай перекладаються як *свобода*, так само як французькою обидва вони передаються через *liberté*. *Licence* у російському виданні Лока передається словом *своеволие* (Локк, 1988, с.263), “схильність чинити у відповідності з власною примхою чи власним свавільством” (Словарь русского языка, 4, с. 54). Термін *своеволие*, що має негативний відтінок, походить від виразу “своя воля”, тобто, “власна воля”; прикметник *своевольный* означає “свавільний; той, хто чинить на свій лад”. Отже, російський переклад локівського поняття *licence* має смисл, дуже близький до смислу *волі* за Федотовим. *Воля* – як низький термін диглосії – означає зловживання свободою.

3. Свобода як культура і як форма, воля як природа і як матерія.

Російською ми говоримо : *свобода слова* (*liberté de parole*), *свобода печати* (*liberté de presse*), *свобода совести* (*liberté de conscience*), *свобода личности* (*liberté de l'individu*). *Воля личности* має чітко окреслений сенс “*volonté de l'individu*”; водночас, вирази *воля слова*, *воля печати*, *воля совести* не існують : *воля* як *liberté* не допускає додатків у родовому відмінку. Справді, *воля* не може бути частковою чи особистою : це універсальна й неподільна реальність,

як степ, вона не має власника. Більше того, це реальність однорідна, що протистоїть усій вимогливості дії та відповідальності. Це – чиста безформність, невизначеність, у якій зникає окресленість природи речей, як у бахтиніанському карнавалі.

Безладові й універсальності *волі* протистоїть структурний і окремішний характер *свободи*. *Свобода* – це досягнення культури, вона “передбачає внутрішню дисципліну” (Померанц, 1994, с. 139); саме “внутрішня форма особистості” (там само, с. 140) уможливило вільну дію. Таким чином, опозицію *свобода / воля* можна витлумачити за допомогою опозиції *культура / природа* і, зрештою, за допомогою традиційної опозиції *форма / матерія*. *Свобода* становить форму особистості (*личности*), так само як у класичній філософії душа – це форма людини.

З цього погляду, не можна завжди ототожнювати *волю* з руйнацією. Звісно, у Федотова *воля* як соціальний ідеал має сенс руйнування, тоді як *свобода* набуває позитивної цінності як “liberté démocratique”. Проте на рівні особи *воля* радше репрезентує спонтанні, діонісійські витoki людської особистості. Так, вираз *давать волю* означає давати вільний хід, “donner libre cours” (своїм емоціям, думкам тощо), в той час як *давать свободу*, “donner la liberté”, можна лише особі в цілому (наприклад, рабу). Англійський ідіоматичний еквівалент добре передає конотації спонтанності: *давать волю* перекладається як “to give free play”, дослівно “давати вільну гру”: наприклад, давати вільний вихід власним почуттям (to give free play to one’s feelings), замість того, щоб стримувати їх (to curb one’s feelings). *Воля* – це вільна гра людської особистості; звісно, вона може набувати руйнівного спрямування, проте вона також може набирати визначеної форми – завдяки культурі. “Баланс між *свободою* цивілізації й природною *волею* набуває різного змісту в кожній культурі та в кожному епоху” (Померанц, 1994, с. 141).

4. Свобода і Другой (Інший).

Російські мислителі часто підкреслюють принципову відмінність між *свободою* та *свободою волі* (лат. *liberum arbitrium*) окремої особи. “Наша *свобода* не є свободою волі, тобто свободою вибору” (Федотов, 1981, с. 251). Так само й Бердяєв відкидає розуміння *свободи* як “свободи вибору, як можливості повернути наліво чи направо” (Berdiaev, 1958, р. 72). Він вважає, що *свобода вибору* діє лише в межах правної відповідальності, покари; вона має сенс “з юридичної точки зору, з точки зору кримінології, застосованої до людського життя”. Проте “*свобода* має цілком інший смисл” (там само, с. 72).

Свобода виявляє свою структуру в романах Достоевського, герої яких завжди перебувають віч-на-віч із Іншим (*другой*, похідне від *друг*), який уособлює повноту світу. Герой має вибрати між любов'ю (*caritas*) повної відповідальності за себе й за весь світ, з одного боку, й тотальним диявольським руйнуванням, *вседозволенністю* (похідне від *воля*), з іншого боку. Таким чином, основу *свободи* становлять відносини між мною й іншими, моїми близькими, об'єктами любові й ненависті. Вільна дія, вчинок (*поступок*) зрештою базуються саме на цій структурі. Філософія вчинку Бахтіна містить екзистенціалістське уявлення про вільний вибір: “Моя одиничність як примусова не-схожість з усіма хто не є я завжди пропонує мені можливість учинку (*поступка*) одиничного й незамінного по відношенню до тих, хто не є я” (Бахтин, 1994, с. 42). Згідно з Бахтіним, той, хто не приймає відповідальності за себе й за своє місце в Бутті щодо Іншого, не може правдиво брати участь у Бутті й стає самозванцем. Свобода – структура особистості – виявляється здійсненою лише у відповідальному вчинку. Більше того, свобода є структура *між*-особистісна, вона виникає з дружби й любові: “я не вільний, поки не вільний ти” (Berlin, 1978, p.107).

5. Свобода та необхідність (необхідність).

Водночас, усе, що нав'язується особистості зовні – норми, правила, закони – стає відносним і умовним, адже це обмежує свободу. Парадоксальним чином, *свобода* як структура є аномічною: вона являє собою ніщо інше, як усунення необхідності. Так, згідно з Бакуніним, *свобода* – це незалежність від усіх законів, “політичних, кримінальних чи громадських”, що їх нав'язують індивіду інші “всупереч його особистим переконанням” (там само, р.109–110). Проте й з погляду інших політичних мислителів – не лише анархіста Бакуніна – *свобода* як перемога над необхідністю завжди становить цінність сама по собі, хоч би як вона була розтлумачена: як індивідуальна свобода (лібералізм), як комунітарна свобода (славофіліство й народництво), чи як свобода трудівників (марксизм).

Свобода завжди має вищу цінність, ніж моральні правила. “Людина по-справжньому вільна створює свою власну мораль”, – написав Герцен уже в 1850 році (Герцен, т.6, 1955, с. 131). Розвиваючи ідею свободи як перемоги над необхідністю, релігійні мислителі (Соловйов, Вишеславцев, Лоський, Франк) висунули “етику любові”, що виходить із свободи людської дії й протистоїть формалізові кантіанської моралі. За цією етичною традицією йде також Бердяєв: “Свобода – це моя незалежність і внутрішня детермінація моєї

особистості, це моя творча сила, не вибір між злом і добром, розташованими переді мною, а моє власне творення зла і добра” (Berdiaev, 1958, p.72). Для Бердяєва, *свобода* як джерело творення є антиподом “застиглого й нерухомого морального ладу” (Berdiaev, 1935, p.11), і, врешті решт, буття (*бытия*) – заданої та об’єктивованої дійсності. Більш того, людина сприймає істину тільки якщо вона вільна: “Людина пізнає істину лише в свободі й через свободу. Істина, яку мені нав’язують, вимагаючи відмовитись від свободи, – це взагалі не істина, а чортова спокуса (*чертов соблазн*)” (Berdiaev, 1958, p.73). Ця екзистенціалістська доктрина, згідно з якою будь-яка об’єктивна істина є джерелом необхідності і, отже, поневолення, у Шестова набуває характеру трагедії: “Можна стверджувати з певністю, що, простягнувши руку до древа пізнання, люди назавжди втратили свободу” (Chestov, 1967, p.135). Після падіння вони зберегли “лише свободу вибору між “добром” і “злом””, тоді як раніше “вони мали можливість не вибирати між добром і злом, а вирішувати, існуватиме чи не існуватиме зло” (там само, p.135). За Шестовим, справжня свобода є “свобода незнання” (там само, p.198).

Незважаючи на розмаїття сучасних філософських тлумачень *свободи*, це поняття зберігає свій аномічний та анархістський характер. Російський вираз *свобода воли*, за допомогою якого передається латинський термін *liberum arbitrium*, висловлює аномію ще потужніше, ніж його французький дослівний переклад “*la liberté de la volonté*”.

6. Воля в українській мові.

В інших слов’янських мовах *воля* так само має подвійне значення. Так, українське слово *воля* означає як “*volonté*”, так і “*liberté*”. В українській мові *свобода* і *воля* – синоніми. Водночас, *воля* не має конотацій величезного безмежного простору. В класичній поемі початку двадцятого століття “Одно слово” Леся Українка зображує вигнанця часів Російської імперії, який живе на засланні в далекому селищі, серед північного народу, в оточенні безкрайнього сибірського простору. Вивчаючи місцеву мову, герой намагається пояснити тубільцям слово *воля*, бо цього слова в їхній мові немає. Він страждає від марності своїх зусиль. Пригнічений постійним моральним стражданням, герой зрештою стає тяжко слабким – без жодної видимої хвороби. Перед смертю він говорить юному слухачеві, від імені якого ведеться розповідь: “Я від того вмираю, що у вас ніяк не зветься, хоч єсть його *без міри* в вашім краю, а те, від чого міг би я ожити, не зветься теж ніяк, немає слова, але й його

самого в вас нема. Якби було хоч слово, може б, я ще й жив би з вами...” (Українка, 1986, т.1, с.327). Якщо в російській мові *воля* є безмежна, українською це слово фактично не має жодних конотацій нескінченності. Навпаки, саме *неволя* (esclavage), антонім *воли*, існує *без міри*. Свобода особи є унікальна, вона невимовна поза межами власної культури цієї особи. Величезний безкрайній простір чужої країни знищує свободу. Почуття неможливості перекладу підсилюється ефектом умовчання: історію подано без жодного застосування слів *воля* і *свобода*. Герой Лесі Українки вмирає саме від неможливості перекладу: він відчуває себе непотрібним поза межами своєї мови, своєї культури, своєї свободи; відчуває розчиненим у безмежному просторі Імперії.

Таким чином, поєднання в понятті “*воля*” свободи з безмежним простором видається феноменом, властивим лише російській мові, так само як гранично аномічний характер *свободи* – це феномен російської філософії. На додачу до подвійного смислу *воли* як “*volonté*” і “*liberté*”, інше утруднення перекладу термінологічної пари *свобода* / *воля* становить те, що в російській мові *воля* у значенні “*liberté*” часто функціонує як синонім *свободи*, проте в диглосичних контекстах ці терміни, навпаки, мають протилежний смисл. В таких випадках *воля*, що її можна перекласти як “*arbitraire*” (свавільність, схильність чинити на свій лад), є так само згубною для *свободи*, як і примус. Воістину, *свобода* – вразлива річ: вона боїться як необхідності, так і необмеженої *воли*.

БІБЛІОГРАФІЯ

Berdiaev Nicolas, *De la destination de l'homme. Essai d'éthique paradoxale*, Paris, éditions “Je sers”, 1935 (оригінальне видання російською 1931) ;

Berdiaev Nicolas, *Essai d'autobiographie spirituelle*, Buchet/Chastel, Сорґка, 1958 (оригінальне видання російською 1949).

Berlin Isaiah, *Russian Thinkers*, Penguin books, 1978, фр. переклад *Les penseurs russes*, traduit par Daria Olivier, Albin Michel, 1984.

Chestov Léon, *Athènes et Jérusalem. Un essai de philosophie religieuse* (оригінальне видання російською 1951), traduit par Boris de Schloezer, Flammarion, 1967.

Locke John, *Two Treatises of Government* (оригінальне видання 1689/90), Introduction and apparatus criticus by Peter Laslett, Cambridge University Press, 1960, рос. переклад “Два трактата о правлении”,

Сочинения в трех томах, Москва, Мысль, т.3, 1988.

Бахтин М., *К философии поступка*, Москва, Наука, 1986.

Герцен А., *Собрание сочинений в тридцати томах*, Москва, Изд-во Академии наук, 1950-е гг.

Померанц Г., “Европейская свобода и русская воля”, *Дружба народов*, 4, 1994.

Українка Леся, *Твори в двох томах*, Київ, Наукова думка, т.1, 1986.

Федотов Г., *Россия и свобода*, New York, Chalidze Publications, 1981.

ІНСТРУМЕНТАРІЙ

BENVENISTE Émile, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris, Les Éditions de Minuit, 1969, t.1–2.

Преображенский А. Г., *Этимологический словарь русского языка*, Москва, типография Г. Лиснера и Д. Совко, т.1–2, 1910–14.

Словарь русского языка, Москва, Русский язык, т. 1-4 (1981-1984).

Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, Москва, Прогресс, т.1–4, 1971.

Цыганенко Г., *Этимологический словарь русского языка*, Киев, Радянська школа, 1970.

Переклад із французької автора